

УДК 159.922.73 – 053.4

9. Спеціальна психологія

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ СІМЕЙ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ З РОЗУМОВОЮ ВІДСТАЛІСТЮ

Усик Д.Б., к. психолог. н., доцент кафедри практичної психології
Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

У статті проаналізовано останні дослідження з проблеми психологічного супроводу дітей з розумовою відсталістю. Виокремлено поняття «супровід», висвітлено основні принципи та завдання психологічного супроводу. Надано перелік моделей допомоги родині, яка виховує дітей з розумовою відсталістю.

Ключові слова: *психологічний супровід, діти з розумовою відсталістю, моделі допомоги родині, родини, які виховують дітей з розумовою відсталістю.*

В статье проанализированы последние исследования по проблеме психологического сопровождения детей с умственной отсталостью. Выделено понятие «сопровождение», обрисованы основные принципы и задачи психологического сопровождения. Подано перечень моделей помощи семье, воспитывающей детей с умственной отсталостью.

Ключевые слова: *психологическое сопровождение, дети с умственной отсталостью, модели помощи семье, семьи, воспитывающие детей с умственной отсталостью.*

Usyk D.B. THEORETICAL ASPECTS OF PSYCHOLOGICAL MAINTANCE FOR FAMILIES BRINGING UP MENTALLY RETARDED CHILDREN.

The article analyzes the recent research on psychological maintenance of children with mental retardation. The term "maintenance" and the main principles and objectives of psychological support are determined in this work. The models of maintenance of the family bringing up a mentally retarded child are listed.

Keywords: *psychological maintenance of children with mental retardation, models of maintenance of a family, families bringing up mentally retarded children.*

Постановка проблеми. Збільшення кількості дітей з порушеннями психічного та (або) фізичного розвитку (ПФФР), в тому числі – інтелектуального, є гострою соціальною проблемою сучасного суспільства. Напруга, яка виникає під час виховання аномальної дитини, призводить до незадоволення батьків виконанням своїх функцій, що в свою чергу є причиною конфліктів в сім'ях, які виховують дітей з проблемами в розвитку, внутрішньо-особистісних конфліктів самих батьків та порушення процесу спілкування з соціумом. Таким чином, сім'я перестає бути інститутом соціалізації проблемної дитини, зростає соціальне сирітство. Завдання гуманізації, які стають перед сучасним суспільством, актуалізують питання психологічного супроводу батьків, які виховують розумово відсталих дітей (РВД).

У зв'язку з соціально важливим завданням розробки технологій психологічного супроводу батьків, які виховують дітей з вадами інтелектуального розвитку (розумовою відсталістю), відчувається необхідність вивчення питань, пов'язаних з їх проблемами, специфікою батьківських відносин в цих сім'ях та створення програми комплексного психологічного супроводу.

Труднощі, з яким стикаються батьки дітей з проблемами у розвитку, частіш за все є причинами їх негативного ставлення до своїх дітей. Питаннями вивчення батьківського відношення та його впливу на дитину займаються спеціалісти різних галузей. Всі роботи, присвячені цьому питанню, підтверджують висновки про пряму залежність відносин батьків до дітей від

особливостей особистості самих батьків, їх стану, життєвого досвіду, при цьому в меншому ступеню – від особливостей дітей.

Сьогодні вже існують певні досягнення вітчизняної психологічної науки у вивченні питань психологічної підтримки учасників навчально-виховного процесу, необхідно наголосити, що в практичній роботі з батьками, які виховують РВД в сучасних умовах проблема неможна вважати вирішеною.

Актуальність проблеми цього дослідження ґрунтується в необхідності визначення особливостей особистісно-емоційної сфери матерів, які виховують РВД та з'ясування взаємозв'язку цих особливостей з відношенням до дітей.

Аналіз сучасних досліджень переконує, що проблеми, пов'язані з вихованням дитини з вадами інтелектуального розвитку обумовлюють порушення емоційної та соціальної сфери батьків, що призводить до спотворення батьківського відношення до дітей. Ця проблема вирішується сумісною роботою психологів та батьків, основною формою такої взаємодії є система психологічного супроводу. Актуальність визначається і практичними завданнями, пов'язаними з необхідністю розробки програм та технологій здійснення ефективної психологічної допомоги батькам, які виховують РВД, як суб'єкта освітнього процесу в корекційних закладах освіти.

Аналіз актуальних досліджень. Проблеми сімейного виховання дітей з особливостями психофізичного розвитку, а саме – розумовою відсталістю, висвітлені у працях таких науковців як: Д. Азбукіна, І. Білопільська, Т. Власова, Г. Вигодська, Л. Виготський, М. Гнезділов, А. Граборова, О. Грачова, Г. Дульнев, О. Дячков, С. Забрамна, Л. Занков, М. Іполітова, О. Ісеніна, Б. Корсунська, М. Кот, К. Лебединська, Е. Леонгард, В. Лубовський, А. Маллер, О. Мастюкова, М. Певзнер, В. Петрова, Б. Пінський, Л. Сонцева, І. Соловйов, О. Стребелева, Г. Трошин, Г. Цикото, Ж. Шиф.

Останнім часом вивчення взаємодії членів сім'ї, що виховують особливу дитину здійснювалось переважно з організаційних позицій, що формувало однобічне уявлення та гальмувало розуміння глибини проблеми. Порівняльний аналіз спеціальної літератури (Н. Жукова, О. Корнєв, О. Мастюкова,

В. Сорокін, Л. Шипіцина та ін.) свідчить про недостатність вивчення впливу та можливостей батьків у корекційно-виховному процесі, про несформованість вимог до участі родини, відсутність єдиної системи інформування батьків.

Таким чином, існує протиріччя між соціальною гостротою проблеми, її психотравмуючої значущості та відсутністю розроблених технологій психологічної допомоги батькам, які виховують РВД.

Одним з шляхів психологічної допомоги цій категорії населення є психологічний супровід. Ідеологію та технології психологічного супроводу розробили такі спеціалісти як І. Баєва, М. Бітянова, Г. Бардієр, О. Волосніков, О. Казакова, О. Козирева, В. Мухівна, Ю. Слюсарев та ін.

В останнє десятиріччя висвітлення проблеми психологічного супроводу дітей з психофізичним порушенням займалися провідні українські науковці (І. Бобренко, В. Бондар, Л. Вавіна, А. Висоцька, І. Гудим, О. Гаврилов, О. Гармаш, В. Зесенко, В. Золотоверх, В. Кобильченко, А. Колупаєва, С. Кульбіда, Т. Сак, І. Сухіна, О. Таранченко, В. Тарасун, О. Хохліна та ін.).

Інститутом спеціальної педагогіки НАПН України опубліковані наукові праці щодо психологічного супроводу дітей шкільного віку з помірною розумовою відсталістю, дітей з порушенням зору та інтелекту, дітей з порушенням слуху та інтелекту. Це підкреслюють значущість психологічного супроводу та вчасного надання психологічної підтримки.

Разом з цим дослідженням зі спеціальної психології стосовно психологічного супроводу сімей дітей з особливостями інтелектуального розвитку в Україні майже не проводилось.

Мета статті. Проаналізувати дослідження проблеми психологічного супроводу дітей з розумовою відсталістю, виокремити поняття «супровід», основні принципи супроводу, завдання супроводу, моделі допомоги родині, яка виховує дітей з розумовою відсталістю.

Виклад основного матеріалу. Наукова розвідка по досліджуваному питанню переконує нас у тому, що проблеми, пов'язані з вихованням дитини з

особливостями інтелектуального розвитку спричиняють порушення емоційної та соціальної сфери батьків та родини в цілому, що призводить до спотворення системи батьківських відносин, до дітей з особливостями інтелектуального розвитку. Ця проблема вирішується спільною роботою психологів і батьків, основною формою такої взаємодії є система психологічного супроводу [2].

Ми поділяємо погляди В. Ткачової та Е. Тихої, які вважають, що зроблено лише «перші кроки у вирішенні даної проблеми», «психологічні зміни в структурі особистості таких батьків досліджені тільки в аспекті побудови навчально-виховної й реабілітаційної роботи з дітьми-інвалідами» [7].

Педагогіка, надає допомогу родині, виходячи із твердження про те, що усі проблеми пов'язані із недостатньою педагогічною обізнаністю батьків щодо процесу виховання дитини. Виходячи з цього основним напрямом супроводу, є інформаційна підтримка батьків, набуття ними знань і вмінь стосовно педагогічного впливу на дитину і взаємодії з нею [4].

Спеціальна психологія (О. Мастюкова, Ю. Матасов, В. Ткачова та ін.) визначає роботу з родиною, як частину корекційної роботи із дитиною з вадами інтелектуального розвитку [9]. Метою такої роботи у більшості випадків, є навчання батьків основам взаємодії з дитиною і корекційного впливу на неї, завдяки отримання ними знань із спеціальної педагогіки і психології. Беручи до уваги думку М. Шеремет, що служба ранньої психокорекційної допомоги має стати однією з ланок загальної нової системи соціальної освіти, нагальне завдання якої на сучасному етапі має максимально широке обстеження дітей із особливостями інтелектуального розвитку на ранніх етапах онтогенезу [6]. Адже фахівці таких служб разом із родинами можуть продуктивно використовувати сенситивні періоди становлення вищих психічних функцій дитини для ефективної їх корекції. При цьому на перший план висувається такий важливий аспект, як активна участь у процесі корекції батьків і членів родини такої дитини, які своєю чергою, мають бути підготовленими відповідними фахівцями - як результат її професійного психологічного супроводу.

Данні наукові визначення, не в повній мірі відповідають завданням допомоги сім'ям дитини, адже розумова відсталість не є слідством сімейної дисфункції, батьки не завжди можуть надати корекційну допомогу дитині, оскільки самі її потребують, та сформовані вміння педагогічної дії не використовуються сім'ями, що обумовлено психологічною неготовністю сімей.

Виходячи з вищезазначеного, ми вважаємо, що основною формою надання допомоги батькам, які виховують дітей з особливостями інтелектуального розвитку, повинен стати спеціально організований процес – психологічний супровід сімей дітей з особливостями інтелектуального розвитку.

Як зазначалося вище, термін «супровід» є похідним від слова супроводжувати, у великому тлумачному словнику сучасної української мови «супровід» означає супроводжувати, супроводити; у (в) супроводі кого, чого разом із ким-, чим- небудь, у чиемусь товаристві; в оточенні когось, чогось; те, що супроводить яку-небудь дію, явище; іти, їхати разом із ким-небудь, як супутник проваджати кого-небудь до певного місця [9, с. 481].

Тобто супровід сімей дітей з особливостями інтелектуального розвитку на життєвому шляху – це рух разом із нею, поряд із нею, іноді – трохи попереду, якщо треба пояснити можливі шляхи.

Найважливішим положенням цього підходу виступає пріоритет опори на внутрішній потенціал суб'єкта, отже, на його право самостійно здійснювати вибір і нести за нього відповідальність. Проте декларація цього права ще не є його гарантією. Для здійснення права вільного вибору різних альтернатив розвитку необхідно навчити батьків дітей з особливостями інтелектуального розвитку обирати форми надання допомоги, допомогти їм розібратися в суті проблемної ситуації, виробити план рішення і зробити перші кроки.

Під супроводом нами розуміється метод, що забезпечує створення умов для вибору суб'єктом оптимальних рішень у різних ситуаціях життєвого вибору батьками дітей з особливостями інтелектуального розвитку. Спрощене трактування: супровід – це допомога суб'єкту у виборі рішення в складних

ситуаціях. Суб'єктами розвитку є сім'я дитини з особливостями інтелектуального розвитку і соціальна система. Ситуації життєвого вибору - це проблемні ситуації, шляхом вирішення яких батьки дітей з особливостями інтелектуального розвитку визначають для себе шлях розвитку [5].

Супровід — це комплексний метод, в основі якого – єдність чотирьох функцій: діагностика виниклої проблеми; інформація про проблему і шляхи її рішення; консультація на етапі вибору рішення і вироблення плану рішення проблеми; первинна допомога на етапі реалізації плану рішення.

Основні принципи супроводу: відповідальність суб'єкта за вибір рішення (той, хто супроводжує, має тільки дорадчі права); пріоритет інтересів того, кого супроводжують; безперервність супроводу.

Основні пріоритети супроводу: навчання вибору; створення орієнтаційного поля розвитку; зміцнення внутрішнього "Я" (цілісності) батьків й найближчих родичів дітей з особливостями інтелектуального розвитку.

В основі системи психолого-педагогічного супроводу повинна лежати теоретична модель, що є єдністю концептуальних положень і технологій, які використовуються, зорієнтована на вміст проблем розвитку дитини в різних соціальних системах [10].

Аналіз сучасних досліджень дозволив визначити, що під супроводом розуміється метод, який забезпечує створення умов для прийняття суб'єктом розвитку оптимальних рішень в різних ситуаціях життєвого вибору.

Отже, можемо зробити висновок, що супровід - це комплексний метод, в основу котрого є створення оптимальних умов фахівцями за для переходу особистості та (або) сім'ї до самодопомоги.

В останній час спостерігається запит на психологічні послуги, що стосуються питань консультування, терапії, патронажу, корекції батьківства, загалом процесу психологічного супроводу. У сучасній практичній психології ще не склався єдиний методологічний підхід до визначення сутності психологічного супроводу. Психологічний супровід трактується як:

- система професійної діяльності;

- загальний метод роботи;
- напрямок і технологія професійної діяльності [3].

Як система професійної діяльності психолога він спрямований на створення соціально-психологічних умов для емоційного благополуччя, успішного розвитку, виховання й навчання дитини у ситуаціях соціально педагогічних взаємодій. У систему супроводу включаються всі учасники виховного процесу. У якості методу роботи розглядається створення умов для прийняття оптимальних рішень у різних ситуаціях життєвого вибору.

Суб'єктом розвитку є один з подружжя/сім'я, до ситуацій життєвого вибору відносяться чисельні проблемні ситуації, вирішуючи які, людина визначає для себе шлях розвитку.

Як напрямок, тобто можливе поле діяльності, психологічний супровід включає:

- супровід становлення (природнього розвитку) батьківства;
- підтримку батьків у важких і кризових ситуаціях;
- психологічне орієнтування процесу сімейного виховання.

Як технологія, тобто реальний цілеспрямований процес у загальному просторі діяльності з конкретним змістом, формами і методами роботи, відповідними до завдань конкретного випадку, психологічний супровід - це комплекс взаємозалежних і взаємообумовлених заходів, представлений різними психологічними методами і прийомами, що здійснюються з метою забезпечення оптимальних соціально-психологічних умов для збереження психологічного здоров'я родини, повноцінного розвитку особистості дитини з особливостями інтелектуального розвитку у родині і формування її як суб'єкта життєдіяльності. Технологія психологічного супроводу відрізняється від інших технологій (психокорекції, психологічного консультування):

- позицією психолога та інших суб'єктів супроводу;
- способами взаємодії і поділу відповідальності психолога з батьками;

- пріоритетами видів і напрямків діяльності психолога у роботі з батьками; стратегічними цілями (розвиток особистості батька як суб'єкта сімейного виховання);

- критеріями ефективності роботи психолога у термінах суб'єктності особистості батьків, пов'язаної з прийняттям батьківської відповідальності [1].

У рамках індивідуальної психологічної реальності завданнями супроводу можна назвати:

- інтеграцію і посилення дорослого «Я» батька; його диференціацію від внутрішніх переносів і деструктивних ідентифікаційних почуттів викликаних дефектом/станом дитини з особливостями інтелектуального розвитку;

- почуття довіри до власних емоцій, творчих проявів, поведінкових особливостей тощо;

- усвідомлення життєвих сценаріїв й особистості змісти, цінності: (ранжирування списку цінностей, робота з сімейним простором).

Мета процесу у психологічного супроводу сімей дітей з особливостями інтелектуального розвитку – повноцінне становлення всіх структурних компонентів. *Завданнями* супроводу можна визначити:

- становлення психологічної зрілості батьків дітей з особливостями інтелектуального розвитку;

- структуризацію позитивного батьківського досвіду в умовах виховання дитини з особливостями інтелектуального розвитку;

- формування оптимальних взаємин між батьками і дитиною і між подружжям;

- вироблення індивідуального стилю батьківської взаємодії у результаті проблематизації процесу виховання.

Існують також різні моделі допомоги родині, які може використовувати психолог у роботі з родиною:

- педагогічна модель базується на гіпотезі недоліку педагогічної компетентності батьків у процесі виховання дитини з особливостями

інтелектуального розвитку. Ця модель виходить із припущення про дефіцит у батьків знань і вмінь, пов'язаних з вихованням дітей. Ця модель носить профілактичний характер. Вона спрямована на підвищення психолого-педагогічної культури батьків, розширення і відновлення виховного потенціалу родини, активне включення батьків у процесі соціального виховання дітей;

- соціальна модель використовується у тих випадках, коли сімейні труднощі є результатом несприятливих зовнішніх обставин. У цих випадках крім аналізу життєвої ситуації і рекомендацій необхідне втручання інших спеціалістів або створення команди спеціалістів;

- психологічна (психотерапевтична) модель використовується тоді, коли причини труднощів дитини лежать у сфері спілкування, особистісних особливостях членів родини. Вона припускає аналіз сімейної ситуації, психодіагностику особистості, діагностику родини. Практична допомога полягає у подоланні бар'єрів спілкування і виявленні причин його порушень;

- діагностична модель ґрунтується на припущенні дефіциту у батьків спеціальних знань про специфічні прийоми психофізичного розвитку дитини з особливостями інтелектуального розвитку. Об'єкт діагностики - родина, а також діти з порушеннями і відхиленнями у поведінці. Діагностичний висновок може слугувати підставою для ухвалення організаційного рішення. Медична модель припускає, що в основі сімейних труднощів лежать хвороби. Завдання психотерапії - діагноз, лікування хворих й адаптація здорових членів родини до хворих. Психолог може використовувати різні моделі допомоги родині залежно від характеру причин, що викликають проблему дитячо-батьківських і подружніх відносин.

Висновки. Аналіз інформаційного простору свідчить про те, що на сьогоднішній момент існує велика кількість досліджень, присвячених психологічному супроводу розвитку учнів, в той час як інші суб'єкти навчально-виховного процесу: вчителі, й особливо сім'ї дітей з особливостями інтелектуального розвитку увагою з боку фахівців обділені. Ця проблема стає гострою по відношенні до сімей групи ризику. Фактично родина залишається

наодинці зі своїми проблемами, ізольованою від суспільства, без систематичної допомоги фахівців. Практично члени сім'ї, що має дитину з особливостями інтелектуального розвитку, опиняються в екстремальній (критичній) ситуації. Отже, психологічний супровід цих сімей набуває особливого значення.

Аналіз джерел з цієї проблеми дозволив визначити напрями подальших наукових пошуків. Перед спеціальною психологією постає питання не лише вдосконалення системи психологічного супроводу дітей з особливостями інтелектуального розвитку, а й цілий комплекс проблем стосовно психологічної адаптації сім'ї до народження дитини з проблемами розвитку та подоланню екстремальних (кризових) станів членів сім'ї впродовж її життя. В подальших дослідженнях слід приділити увагу розробці таких провідних напрямів психологічного супроводу, як адекватна активізація батьків, набуття ними компетентності у зазначеній галузі, що буде сприяти оптимізації корекційно-реабілітаційної допомоги дітям з особливостями інтелектуального розвитку.

Підсумовуючи слід зазначити, що в результаті проведеного аналізу медичної та психолого-педагогічної літератури встановлено, що останнім часом проблема психологічного супроводу дітей з особливостями інтелектуального розвитку все частіше привертає увагу науковців.

Література:

1. Бондаренко А.Ф. Психологическая помощь: теория и практика Текст. : учеб. пособие для студентов ст. курсов психол. фак. ун-тов / А.Ф.Бондаренко. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2000. – 353 с.
2. Битянова М.Р. Психолог в школе: содержание и организация работы / М.Р.Битянова. – М. : Сентябрь, 1998. – 127 с.
3. Ананьев В.А. Трансово-медитативная саморегуляция: метод, руководство. Текст. / В А. Ананьев. – СПб. : Иматон, 2000. – 36 с.
4. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки/ О.І.Бондарчук, Т.М.Вакуліч. – К.: Науковий світ, 2010. – 300 с.

5. Ілляшенко Т. Затримка психічного розвитку дітей: причини виникнення та корекція. Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: Науково-методичний збірник / За ред. Н. Софій, І. Єрмакова та ін.. – К.: Контекст, 2000.
6. Нижник О. Допомога дітям з особливими потребами: Психолог. Бібліотека. - К.: Главник, 2004.
7. Обухівська А.Г., Ілляшенко Т. Д., Жук Т.В. Психологу про дітей з особливими потребами.- К.: Редакція загальнопедагогічних газет, 2012.
8. Свиредко С.І. Формування культури здоров'я дитини в сім'ї. Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: Науково-методичний збірник / За ред. Н. Софій, І. Єрмакова та ін.. - К.: Контекст, 2000.
9. Синьов В.М. Розумова відсталість як педагогічна проблема. Навчальний посібник. - К.: 2007.
10. Туріщева Л.В. Діти з особливостями розвитку у звичайній школі.- Харків: «Основа», 2011.